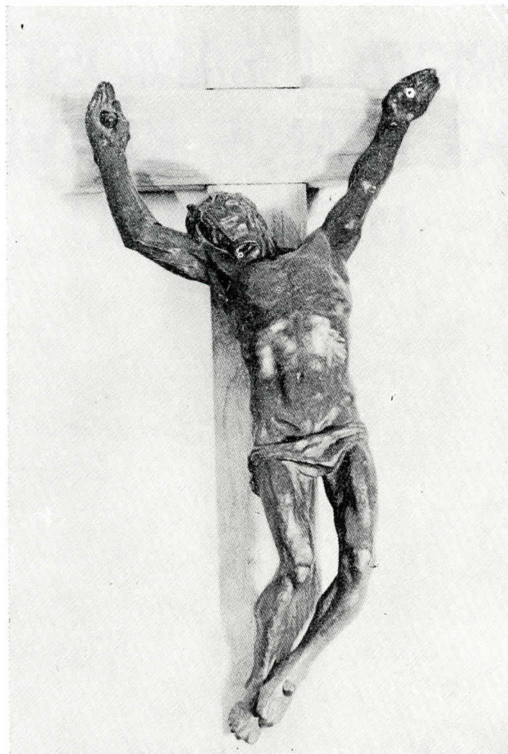

CRKVA I SAMOSTAN SVETOG FRANJE KSAVERSKOG U ZAGREBU

CRKVA I SAMOSTAN
SVETOG FRANJE KSAVERSKOG
U ZAGREBU

Zagreb 1978

DOMJENAK NA KSAVERU

»Ako hoćeš dušu odmoriti dođi u grabik pod svetim Ksaverom«

(A. G. Matoš)

Iz Zagreba putevi vode na sve strane svijeta. Po njima »dohaja« sve lijepo u širom uljudbi otvoren grad i odlazi istodobno sve što širokogrudan može svijetu dati.

Na sjevernom izlazu iz grada s pogledom na Medvednicu u prodolu na zaravanku u bujnom raslinju između Cmroka i Mirogoja, ponad Medveščaka sjede crkva i samostan Svetog Franje Ksaverskog. Sjede i pozivaju na

Glavni oltar

domjenak povijest i sadašnjost, ptice i drveće, pejzaž i ljude. Kad na Cmroku djeca na sanjkama dignu »bojnu viku« il' šetači u mirnom hodu provjetravaju pluća udišući čisti gorski zrak srce crkve brže kucne.

Sa sjevera i s bokova crkvu je okružio samostan: vrlo mlad (građen 1923. god. i kasnije), ali uz crkvu i pejzaž pristao. Od 1925. god. sijelo je uprave provincije franjevaca trećoredaca, hrvatskih redovnika glagoljaša. Od tada pa do danas u njemu se odgaja i podmladak ove strodrevne provincije.

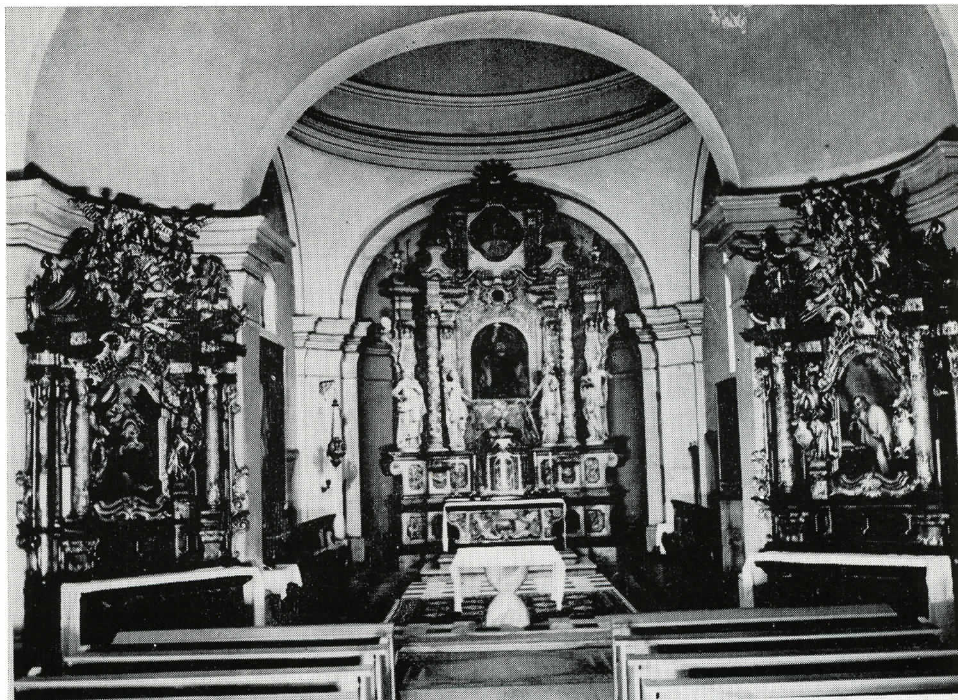
God. 1942. crkva je željom i odredbom nadbiskupa Alojzija Stepinca postala župno središte novoosnovane župe Sv. Franje Ksaverskog te je samostan dao i župne prostorije. Crkvi i samostanu dolaze na domjenak i bogoslužje stanovnici naselja oko Medveščaka do Gupčeve Zvijezde, Mirogojske i Remetske ceste, Jurjevske do Becićevih Stuba, Cmroka i Gornjeg Prekrižja, naselja Mlinovi, Ksaverske doline i Gračana u kojima je vrlo lijepa kapela Sv. Mihaela Arkanđela. Župa danas broji oko tisuću obitelji ili oko četiri tisuće žitelja. No župi stvarno treba pribrojiti mnogo veći broj žitelja-vjernika koji u središte župe dolaze iz različitih razloga: zbog blizine stanovanja, prikladnih prometnica

Oltar Majke Božje

koje vode i do Ksavera ili ih privlači osobit oblik samostanskog dušobrižništva, mnoge opet prigodni vrlo svečani obredi, a nisu rijetki oni koji o razlozima i ne govore.

Pod svodovima crkve u prigodno napravljenoj kapeli Gospe Lurdske leže zemni ostaci krčkog biskupa iz početka ovog stoljeća dr. Antuna Mahnića. Filozof i bibličar, pastir i rodoljub, osnivač staroslavenske akademije u Krku, protjeran od Talijana, ne mogavši se ni mrtav skrasiti u svome Krku našao je mjesto počinka među onima koji su ga voljeli.

Crkva i samostan čuvaju dragocjeno kulturno-povijesno blago sabrano iz hrvatskih krajeva gdje su živjeli i radili hrvatski trećoreci. Nabrojimo tek ponešto:

U samoj crkvi dva pokrajna oltara, kao dva kršna blizanca.

Oltar Majke Božje podignut 1754. god. sav je od drveta bogato pozlaćen, čedo kićenog baroka. Između dva okrugla stupa lijepa je slika Majke Božje s Božanskim Djetetom u naručju, nad glavom Majci Kraljici anđeli drže krunu. Slijeva i zdesna po jedan veći anđeo drži pločicu. Na jednoj je natpis Deo homini (Bogu čovjeku), na drugoj Dei genitrici (Bogorodici). Povrh slike Majke Božje nalazi se lik svetog Nikole, donatorova zaštitnika (donator je bio zagrebački kanonik Nikola Terihay), dok anđeli drže opatske insignije. Drveni reljefni antependij na prednjoj strani oltarske menze sigurno je uzet iz stare kapele, na što upućuje vrpca s godinom 1733. Na reljefu je prikazan Sv. Franjo Ksaver u grobu, uz koji kleče dva Indijca i jedan bijelac. Nad grobom lebde u oblacima tri anđela, od kojih jedan pruža svecu vijenac i ljiljan s latinskim

natpisom: Cui? (komu) — Virgini (Djevici), drugi pobjedničku palmu s natpisom Martyri (Mučeniku), treći vijenac sa zvijezdom i natpisom Doctori Xaverio (Ksaveru naučitelju). Ispod gornjeg reljefa ima natpis: Noctem quitem et finem perfectum per merita S(ancti) Xaverii concedat nobis Dominus (Po zaslugama Sv. Ksavera podijelio nam Gospodin spokojnu noć i sretan svršetak).

Oltar posvećen Sv. Alojziju Gonzagi, postavljen 1756. god. vrlo je sličan, gotovo dvojnik prvomu, može biti djelo istog majstora. Slika Sv. Alojzija, izrađena u Beču, zaostaje ljepotom za slikom Majke Božje. Kraj slike mladog

Zlatko Šulentić: glavni oltar, Sv. Franjo Ksaverski (ulje na platnu)

sveca koji zanesen kleči u molitvi, stoje dva anđela, od kojih jedan drži natpis Prodigio poenitentiae (Čudu pokore), a drugi natpis Speculo innocentiae (Zrcalu nevinosti). I ovaj oltar ima drveni antependij, valjda i taj iz stare kapele. Natpis mu glasi: A fulmine, grandine, fame et igre, per perces s. Xavierii, libera nos Domine (Po molitvama Sv. Ksavera od groma, tuče, glada i ognja oslobodi nas Gospodine). Na reljefu se vidi kako gori kuća u koju je udario grom, krupna tuča bije vinograd, a stoka pase po goloj zemlji. Dobrotvor oltara bio je župnik u Pokupskom Juraj Grgec. (Miroslav Vanino: Isusovci i hrvatski narod, Zagreb 1969, str. 500. i 501.)

Glavni oltar podignut 1757. god. u svetištu crkve monumentalan je i raskošan. Građen je iz kamena, mramora i imitacije raznih vrsta mramora. Ljepotom zaostaje za pokrajnim oltarima. U sredini je slika Sv. Franje Ksaverskog, rad akademskog slikara Zlatka Šulentića. Postavljena je na oltar 1963. god. a nešto kasnije na vrh oltara Kristova glava od istog autora. Na oltaru su i lijepi kipovi Sv. Josipa, Sv. Joakima, Sv. Barbare i Sv. Katarine. U svetištu su s obadvije strane velika platna Zlatka Šulentića. Sa zapadne strane u istoj kompoziciji Govor na gori i Umnoženje kruha, a na istočnoj strani Posljednja večera.

Na izbočini pjevališta visi slika sv. Franje Ksaverskog pred kojim kleči Mirko Erdedi (16. stoljeće).

U crkvi na pjevalištu smještene su »Hefererove« orgulje (nekoć bile u zagrebačkoj preparandiji).

U samostanu su između ostalog: prvotisak glagoljskog misala iz 1483. god., Klimantovićev zbornik (s bilješkama) iz 1501. god., Ivančićev zbornik s kraja 15. stoljeća, raskošna bijela misnica urešena rukom vezilje s vegetacijskim motivima (prema predaji kneginje, žene Ivana Frankopana iz 15. stoljeća), zastava bratovštine Bezgrešnog Začeća Marijinog s Glavotoka na otoku Krku, kadionica s lađicom iz 1624. god., križ iz 18. stoljeća u kojemu se nalazi dio iz nekog kaleža iz 1518. god. (najstariji godinom označeni u sjevernoj Hrvatskoj), srebrni barokni svijećnjaci iz sredine 18. stoljeća, pozlaćeni kaleži iz 18. sto-

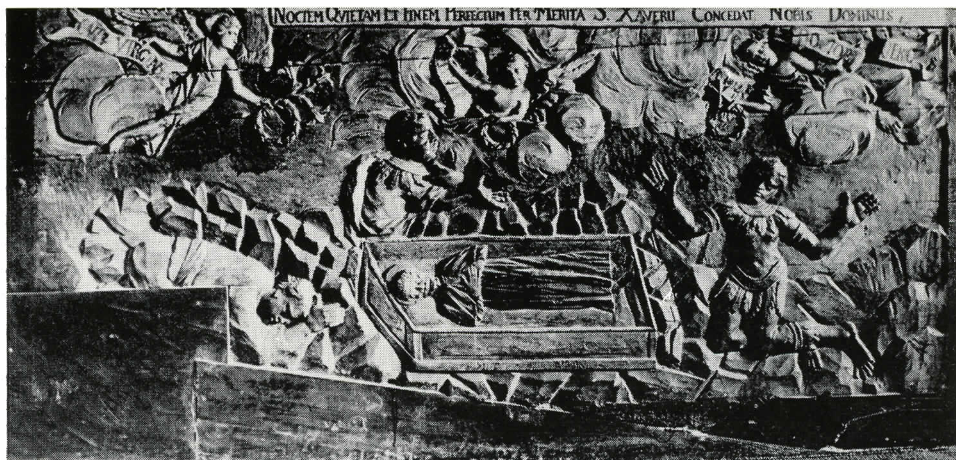

Oltar Sv. Alojzija — antependij

Iz samostanske zbirke:
Kopija nadgrobne ploče utemeljitelja provincije franjevaca trećoredaca u Hrvatskoj Mateja Bošnjaka

ljeća, a jedan iz 1624. god., samostanski pečati (jedan iz 1553. god. a drugi iz 18. st.), ispražnjene topovske granate urešene cvjetovima i pretvorene u posude za cvijeće (pjesnik bi rekao: »bombe pretvorene u banane« Z. Balog), posuda za vječno svjetlo iz prve polovice 18. stoljeća, krune madona, zbirka glagoljskih rukopisa (oko 50) liturgijskog i gospodarskog sadržaja, zbirka pergamena (preko 500) od 14—18. stoljeća, slika Sv. Alojzija nepoznatog majstora (možda početak 19. stoljeća), a iz novijeg su vremena slike Zlatka Šulentića, velikog majstora i nadasve dobrog čovjeka i velikog prijatelja crkve i samostana, Gabrijela Jurkića, Davora Žilića, Marka Peroša, grafike Lidije Salvaro i mnogo toga što srce grije, a umu kaže da nam ni oci nisu barbari bili.

Oltar Majke Božje — antependij

Osobitu su važnost imali crkva i samostan nakon 1925. god. kad je društvo »Hrvatska žena« prigodom tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva crkvu obnovilo i preuzeli je hrvatski trećoreci, pa obavljali bogoslužje na staroslavenskom jeziku koji je našem narodu uvijek razumljiv i blizak, a tuđinu ponekad znak na čije je tlo nepozvan došao.

Domjenak na Ksaveru. Pejzaž i građevina, povijest i sadašnjost, ptice i ljudi. Prošlost nije minulost, sadašnjost nije trenutak. Ptice i stabla našeg su roda. Arhitektura u pejzažu naša je misao. Oni ne šute, oni su na domjenku.

VICE BLEKIĆ

BAROKNI KOMPLEKS SV. KSAVERA U ZAGREBU

Ako barokni kompleks vile i crkve Sv. Ksavera, kao najsjeverniju točku Zagreba, kamo dopire grad i zahvaća podnožje Medvednice, promatramo u svim njegovim vremenskim fazama razvoja i prostornim dijelovima uraštenim u pejzaž, onda ovu, iako malo zapuštenu, baroknu cjelinu, zaista možemo smatrati malim skromnim »nepravilnim biserom« (»baruccom«) ovoga grada.

Uravnoteženost suprotnosti unutrašnjeg i vanjskog prostora, te odnosa horizontalnih i vertikalnih kretanja kao osnovne značajke i razrješenje nemira baroka, ovdje je više postignuta nego li u bilo kojem drugom baroknom objektu ovoga grada. Zato je Sv. Ksaver izraziti barokni kompleks u Zagrebu u kojemu je kao u »orkestralnom suglasju« ostvaren jedinstveni umjetnički doživljaj svih elemenata prostora, arhitekture, skulpture i prirodnog pejzaža u jednu idejnu, prostornu i kompozicijsku cjelinu.

LOKACIJA SV. KSAVERA U HISTORIJSKO-URBANISTIČKOM RAZVOJU GRADA

Kapela Sv. Mirka

Historijsko-urbanistički faktori razvoja grada nakon popuštanja pritiska s Istoka u XVII i XVIII st. stvorili su povoljne uvjete koji su formirali i strukturu prostora Sv. Ksavera i njegovu izgradnju u baroknom duhu. Cijeli ansambl Sv. Ksavera smješten u dolini između brežuljaka Cmroka i Mirogoja, koja se nekada zvala Dolina Sv. Mirka (po istoimenoj kapeli na tome mjestu) nastajao je postepeno od XVI st. do 1925. god. kada je obnovljen i kada je poprimio oblik i strukturu koju danas ima. Razvoj prostora Sv. Ksavera ne može se promatrati ni valorizirati izdvojeno od historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba. Početak stvaranja toga prostora potekao je posve indirektno: kada se trebao zidinama obraniti biskupski kompleks katedrale i dvora, srušena je župna crkva Sv. Mirka (1510 god.) koja se nalazila ispred katedrale na tome mjestu. Po kontinuitetu predaje, nakon rušenja župne crkve Sv. Mirka na Kaptolu (kako bi na tome mjestu, prije dolaska Turaka, Toma Bakač Erdödy podigao kule i obrambene zidine god. 1517), sagrađena je za uspomenu na ovu crkvu — tada izvan Zagreba — kapela pod istim imenom Sv. Mirka na platou gdje se danas nalaze tri križa, ali nešto bliže Šestinskoj cesti. Taj je prostor tada bio okružen vinogradima i zelenilom, a ispod njega tekao je potok Medveščak na kojemu su bili mlinovi.

Vila — ljetnikovac Sv. Ksaver

Ubrzo nakon utemeljenja »Družbe isusovaca« (1534. god.) po osnivačima Sv. Ignaciju i Sv. Franji Ksaverskom razvio se taj red i kod nas, najprije u Dubrovniku 1590. god., a 1600. god. Sabor poziva isusovce u Zagreb. Oni dolaze 1606. god. i nastanjuju se u bivšem dominikanskom samostanu u Gornjem gradu, a već 1608. god. kupuju posjed s vinogradima i grade vilu-ljetnikovac za odmor, iznad Šestinske ceste (danas vila obitelji Mallin) koju su prozvali Sv. Ksaver. To je uz kapelu drugi »nucleus« iz kojega se formirao ansambl ksaverskog prostora. Iza vile zasađen je park, a ispred njega oko kapele Sv. Mirka bio je grabik.

Kapela Sv. Ksavera

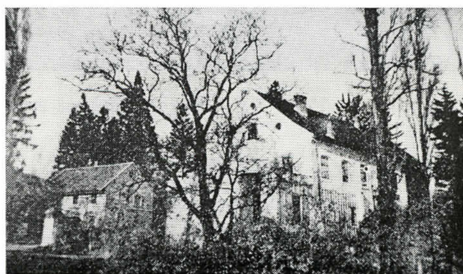
Povodom kanonizacije Sv. Franje Ksaverskog (1622.god.) on postaje u ovome gradu toliko popularan da 1658. god. Nikola Mirko Erdödy gradi novu kapelu Sv. Franje Ksaverskog, zapravo obnavlja prijašnju kapelu Sv. Mirka. U Gornjem gradu bila je tada već podignuta isusovačka crkva Sv. Katarine (1632. god.). Prema grafici — sačuvanom prikazu izgubljene »čudotvorne« slike iz kapele Sv. Ksavera iz onog vremena — vidi se da je osnovna ideja baroknog otvaranja u pretprostor objekta, prema pejzažu, već u prvo vrijeme sa stepeništem i terasama koncipirana i da je time definirana i buduća koncepcija tog ansambla, kada je sagrađena nova crkva. U Italiji i na Zapadu barok se razvio u XVII st. već potpuno, a Vignola i G. d. Porta dovršili su Il Gesu u Rimu već 1577. god.

Crkva Sv. Ksavera

Hadočašća na Sv. Ksaver u početku su taj prvi objekt održala aktualnim, no kasnije je bio zapušten. Tek u XVIII st. nakon odlaska Turaka, opća obnova zemlje i grada Zagreba istrgnula je i taj objekt iz zapuštenosti. Tada Zagreb ima 5 600 stanovnika. Započinju radovi na većim gradnjama pa i većoj (današnjoj) crkvi Sv. Ksavera na uzvišici nešto sjevernije od prijašnje lokacije 1748. godine. Pomognut prilogom biskupa Branjuga i ostalih, barun S. Sinisperg vel. prepošt. Kaptola Zagrebačkog prvi je potaknuo ideju o gradnji nove crkve koja je i dovršena 1752. god. Gradnja je trajala 4 godine pod nadzorom isusovca Matije Jusića. Autor je ostao nepoznat. Prema njegovoj ideji uređen je i čitav prostor i terasasto stepenište do crkve. U početku su preneseni iz stare kapelice barokni oltari, a 1754. god. počela je izrada novih, koji

Crkva Sv. Franje Ksaverskog prije obnove 1925.

Isusovačka vila kod Sv. Ksavera — kasnije vila Mallin (sjev. od crkve)

Glavna (južna) fasada crkve Sv. Ksavera

su posve dovršeni 1758. god. Iste godine podignute su kamenite stepenice pred crkvom. Unutrašnjost je obogaćena svijećnjacima i lusterima. Te je godine hortikulturno uređen grabik i zasađeno novo drveće koje je formiralo skladnu aleju poput zelenog hodnika (iluzija tunela) koji vodi do crkve. U aleji je smješteno u zelene niše deset zidanih postaja križnoga puta (»kalvarije«), a nešto dalje još četiri.

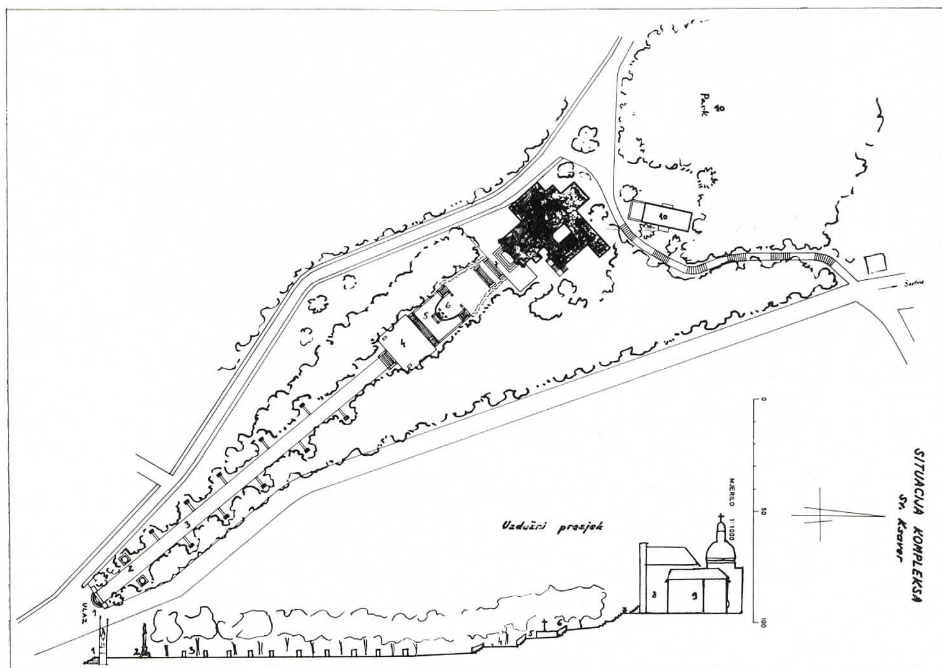
Obnova Sv. Ksavera

Kada je 1773. god. Josip II ukinuo red isusovaca, a Sv. Ksaver postao kapela župe Sv. Marka, sve je bilo ponovno zapušteno. Tek 1840. god. biskup Haulik obnavlja kompletan ansambl, dijelom u kamenu, zatim je ponovno djelomično obnovljen 1876. god. i nakon potresa 1880. zaslugom župe Sv. Marka god. 1896. Kasnije je, tek 1925. god., povodom proslave 1000 godišnjice hrvatskoga kraljevstva, (zaslugom »Hrvatske žene«) definitivno obnovljen kompleks Sv. Ksavera, a 1950. god. konzervatori su ga »očistili« i uredili u obliku kakav je danas. Od 1925. god. preuzimaju crkvu Trećoredci, redovnici iz Primorja (franjevci-glagoljaši), koji dograđuju samostan i obavljaju obred na narodnom staroslavenskom jeziku. U crkvi je u povodu toga i inače naglašen karakter narodne povijesti (u natpisima i dr.). Dogradnjama je izgubila prvobitan oblik, ali je arhitektonski usklađenim masama postignuta skladna nova cjelina. Autori su arh. Č. Iveković i arh. B. Bauer.

URBANISTIČKO ARHITEKTONSKA ANALIZA KOMPLEKSA

Cijeli nastali kompleks možemo podijeliti u nekoliko glavnih dijelova:

- — ulazni portal
- — parkovni pristup (špalir)
- — donja terasa (Isusov grob)
- — gornja terasa (tri križa)
- — prilaz crkvi (stepenište)

Tlocrt i presjek kompleksa Sv. Ksaver, mj. 1 : 1000

— objekt crkve
— nadogradnja samostana
— vila
— park.

Urbanistička lokacija Sv. Ksavera izrasta nedaleko raskrsnice cesta za Gračane i Šestine, a smještena je ispod puta-odvojka koji vodi na Cmrok (Naumovac), Prekrižje, ili natrag u grad. U vilu-ljetnikovac dolazili su isusovci iz Gradeca Jurjevskom i spuštali se s Cmroka. Proštenja su dolazila Novom

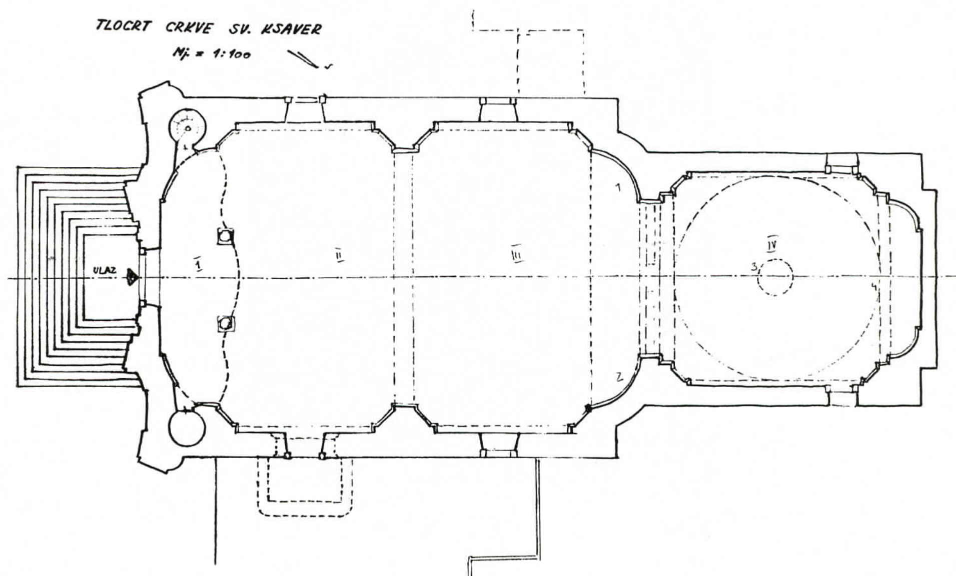

Ulazni zidani portal

Vesi s Kaptola. Tako je ta lokacija logična i po osnovnim prometnim funkcijama i vezama s gradom kome je kompleks Sv. Ksavera bio završna točka i njegov sastavni dio koji je lociran na n a j s j e v e r n i j o j točki grada. Dalje je selo Šestine i Gračani (vidi nacrt 1 : 5000 i 1 : 1000). Nekada, kada je to područje bilo pokriveno samo vinogradima, ovaj je lokalitet bio daleko izvan grada. Danas se grad »uspeo« do podno Sljemena te se Sv. Ksaver gotovo sasvim uklopio u gradsko područje. Time se i održao i ostao jedinstvena i jasna urbanistička cjelina izvanredno stopljena i sa širim urbanim pejzažom kao n o v a o b n o v l j e n a v r i j e d n o s t g r a d a. Iako je cjelokupni kompleks u dolini, sam objekt je povišen, a prostor postepeno r a s t e po brežuljku stepenicama u blagim terasama. I upravo u tom postepenom prilazu kroz više nivoa, ideja baroka je došla i ovdje do izražaja. Time je taj ansambl izraziti b a r o k n i o r g a n i z i r a n i prostor u Zagrebu, koji se razvio ovdje, jer u tijesnom se gradu nije mogao razviti. Ulica nas vodi do ulaznog ovalnog portala — »slavoluka« koji je povišen i prilazi mu se polukružno formiranim stepenicama. Nakon potresa 1880. god. je obnovljen, te to nije onaj originalni portal iz XVIII stoljeća.

Pristup crkvi

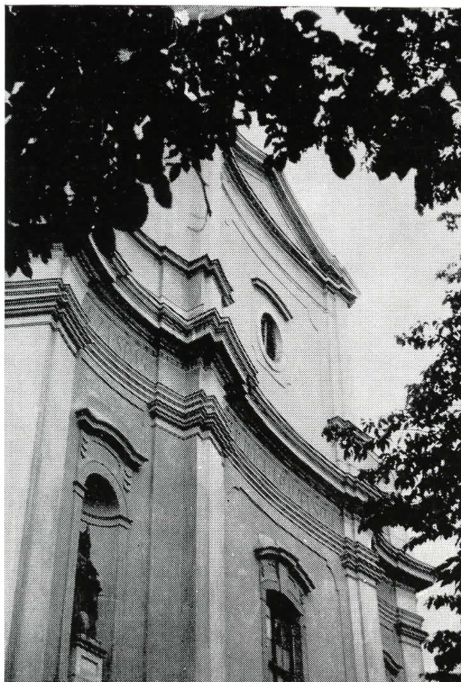
Kroz portal se ulazi u aleju (»špalir«) čempresa u kojoj su smješteni najprije lijevo i desno po jedan slobodnostojeći stup (pil) s pravokutnom bazom i kapitelom na kojemu su skulpture svetaca na vrhu. U ritmu oko 10 m udaljeni nižu se u cik-cak liniji deset postaja križnoga puta. Svaka je uvučena

izvan puta u zelenilo. U tim zidanim nišama nalaze se bronzani reljefi, koji prikazuju jednu od scena križnoga puta. Postaje su zidane prema projektu arh. Č. Ivekovića 1925. god. a imaju oblik kapelice uz put. Špalir je dug oko 120 m. Devet stepenica uzdižu nas na terasu na čijem su platou postrance posljednje dvije postaje križnoga puta. Terasa se blago širi do slijedećega stepeništa, koje

se grana u tri dijela: srednji, najširi koji vodi pred »Isusov grob«, i dva sa strane, koji idu dalje gore. Odvojeni su kamenim ogradama s balustradama koje su u motivu kao vijenac lukova obnovljene 1925. god. (Č Iveković). U sredini s donje terase iznad kamenog zida (na kojemu je nekada bila kapela Sv. Mirka) vide se gore tri kamena križa (XII postaja), a ispod njih je u nivou terase u stijeni izdubljena niša s Isusovim grobom (XIV postaja) zaštićenim izvana manjom ogradom iste obrade kao i na stepenicama.

Srednji dio stepeništa dalje se kao komunikacija ukida kako bi ustupio mjesto glavnom sadržaju, a manje stepenice se odavde dalje granaju u dva manja kraka — sa strane — kojima se dolazi na travnati plato gornje terase tj. vrh »kalvarije«. Ta su »Tri križa« okrenuta aleji, a ne crkvi. Treća, gornja terasa je najveća, ona je idejno i prostorno žarište prilaznog prostora i priprema glavnom objektu, akumulirajući vizualno u jednoj točki dosadašnji pređeni put i prizor objekta ispred sebe istovremeno. Spajanje prostornih i vremenskih doživljaja upravo je osnovna karakteristika baroka.

Konkavna fasada kao da uvlači prostor u objekt

Ovaj je srednji dio pretprostora crkve zato po svom djelovanju najjači: pogledom naprijed obuhvaća se povišena barokna fasada crkve, iznad stepeništa ulazni portal i kroz otvorena vrata prostor crkve, a pogledom natrag između križa vidi se kroz tunel i portal ulaza tj. izlaz u vanjski svijet. A iza svega na grad.

Ovdje se aksijalnost cijeloga ansambla i osnovna ideja otvaranja unutrašnjega prostora crkve prema vanjskom najjače doživljava.

To je još više naglašeno ako preko dva stepeništa priđemo crkvi ili kada izlazimo iz crkve. Time je velika ideja baroka o otvaranju vanjskom prostoru ovdje na ovom malom objektu postignuta jače nego na Branjugovoj biskupskoj palači ili na palači Vojković (Rauch) u gradu, koje su uz crkvu Sv. Katarine naši najvažniji barokni objekti u Zagrebu, ali — bez dovoljno prostora.

Terasama smo postepeno dovedeni do cilja i kao da nas je svaka terasa uznoseći sve više i više, a prostorno sve bliže crkvi i psihički pripremila za konačni doživljaj.

Crkva Sv. Ksavera

Položajem terena koji pada prema ulici i gradu tj. jugu diktirano je i odstupanje u situiranju crkve od uobičajenog smjera istok—zapad, prema jugu. Koristeći sve prednosti topografije terena, brežuljak čini ujedno povišenu prirodnu bazu crkve što je idealan uvjet za lociranje te vrste objekata. Građena je u baroknom stilu i nadahnuta idejama »jezuitskog stila«. Tlocrtna struktura je jednobrodni prostor s dva traveja nadsvođena kupolastim svodom. Svetište je odvojeno jakim trijumfalnim lukom i nadsvođeno je preko 4 pandantiva kupolom, te osvijetljeno povišenom fino odmjerenom šesterostranom laternom, vidljivom izvana, s tornjićem u obliku male lukovice. Prednji je dio pokriven

Pogled sa sjevera na kompleks crkve s nadogradnjama

dvostrešnim krovom te odudara od atike prednje fasade. Osim manje sakristije i naknadno dograđene niše s istočne strane (kapele za grob krčkog biskupa Mahnića) ova se crkva jednostavnog tlocrta ubraja u tzv. skromne barokne objekte kakvi su kod nas građeni u XVIII st. Kod nas nije bilo uvjeta za bogati barok. Specifičnost odvojene kupole slična je crkvi u Vukovini u Turopolju,

Daruvaru, Bedekovčini i nekim drugim mjestima. Osim kupole posebna vrijednost je »razgibana« fasada prednjega zidnog platna skladno raščlanjena u tri horizontalna i tri vertikalna polja obrubljena rizalitima i pilastrima. Najjače se ističe s r e d n j e vertikalno polje s portalom nadsvođenim istaknutim segmentnim vijencem, pravokutnim prozorom iznad njega i u gornjem polju s okomito ovalnim otvorom u vrhu ispod istaknutog timpanona. Sa strane su dva polja u kojima je osnovni sadržaj iznad podnožja povišene polukružne niše — apside sa skulpturom svetaca, a iznad toga završetak s volutama. Ove strane samo podupiru srednje okomito polje ulaza. Horizontalno članjenje u cjelini konkavno svedeno, podijeljeno je također u tri zone: p o d n o ž j e sa središnjim pravokutnim stepeništem i ovalnim ulaznim portalom, s r e d n j e horizontalno polje konkavno svedeno (s prednjim prozorom i dvije skulpture sa strana) i g o r n j e odvojeno jakim profiliranim dvostrukim vijencem od atike. To gornje završno polje ima ispod atike sa strana dva konkavna međupojasa kao baze volutama koje podupiru timpanon. Srednji dio gornje zone kao cjelina s manjim ovalnim otvorom drži trouglast jako istaknuti timpanon koji je ujedno i vrh prednje fasade. On je slobodan i nadvišen od profila dvostrešnog krova.

Srednje konkavno polje jedino je aksijalno položeno, te je izvučeno nešto van, a polja sa strane kao koso »povučena ramena« pojačavaju dojam istaknutog srednjeg vertikalnog polja. Time se dobiva iluzija »gibanja«.

Gledajući sa strane i frontalno čini se da se cijela fasada blago u suzdržanom nemiru giba i savija kako bi izbacila ili uvukla n o v e p r o s t o r e u arhitektonski sklop objekta s fino profiliranim dvostrukim pilastrima i snažno izbočenim vijencima. Ova iluzionistička plastika prostora možda je uz unutrašnji d o j a m m o n u m e n t a l n o s t i relativno malenoga prostora i kupole, ne samo najvredniji dio objekta, već i najuspjeliji i n a j ž i v l j i b a r o k n i p o t e z u gradu.

Spajanje odnosa internog i eksternog p r o s t o r a u baroku ovime je potpuno postignuto, iako se on ne zaustavlja samo na »uzbibanom« zidnom platnu, već nastoji svojim pretprostorima i pejzaž uvući u jednu jedinstvenu p r o s t o r n u i g r u.

Ta je igra kao rezultat razrješenja nemira baroka razbila u XVII st. pojam arhitekture kao isključive plastike ili reda naglašavajući dinamiku p r o s t o r a k a o b i t a n e l e m e n t a r h i t e k t u r e.

Fasade s istoka i zapada nisu obrađene, već jednostavne, s po dva vertikalna prozora. Unutrašnjost crkve raščlanjena u dva traveja s ovalnim lukovima također je koncipirana odmjernim proporcijama i kupolastim svodovima, te se dobiva dojam veće prostornosti. Posebno je jako istaknut konkavni trijumfalni luk koji izvire sa strana iz konkavnih tlocrtnih pilastra (koji dijele prednji travej od svetišta) iza pobočnih oltara. Okrenemo li se, vidimo slično prednjoj vanjskoj fasadi valovitu liniju kora, samo sada je konveksno svedeni parapet kora s orguljama okrenut unutrašnjosti. Podbočen je s dva kamena stupa koji su postavljeni na prelom linije u sredini. Nakon čišćenja crkve 1950. god. koje je izveo Konzervatorski zavod (arh. Planić i slikar E. Tomašević i E. Kovačević) prostor je dobio na monumentalnosti iako je kao i svi detalji i cjelina u svemu suzdržan, pa svojom odmjerenošću djeluje posebno humano, životno i ugodno, što se u ideji sakralnih objekata uvijek ne nalazi (v. tlocrt crkve 1 : 100).

Dogradnja objekta

Mijenjanjem funkcije objekta tj. samostana, pa župne crkve, sjemeništa i sl., dograđivani su u XX st. objekti u nastojanju da se korpus crkve u prednjem dijelu i u silhueti sačuva. To je i uspjelo. Projekt arh. Ćirila Ivekovića nije u cijelosti poštivao tu ideju pa je djelomično odbačen, te su objekti izvedeni prema projektu arh. B. Bauera. Tako se npr. i ogradom pokušalo u svedenim lukovima formirati »barokni« dojam u obliku vijenca oko crkve.

Zaključak

Položaj kompleksa Sv. Ksavera i njegov karakter, danas kada ga je grad obuhvatio i došao gotovo pod Sljeme, zahtijeva njegovu revalorizaciju polazeći od prvobitnog objekta, vile i parka, koji su neiskorišteni i zapušteni. Analizom navedenih vrijednosti vidi se da bi se tek zahvatom rekonstrukcije cijeloga kompleksa dobila nova sinteza prostora svih objekata i pejzaža u odnosu na novi grad i proces urbanizacije kojim je zahvaćena naša zemlja, ovaj grad, pa i nekadašnja njegova periferija. Ovaj objekt kojega su umjetničke vrijednosti uvijek bile one koje su ga obnavljale i spasile da ne propadne, dovele su ga u sklop grada u kojemu bi trebao od sada djelovati kao jedna nova urbanističko-arhitektonska i pejzažna cjelina i kao veća vrijednost i rijetkost nego što je bio do sada.

JASNA LAY

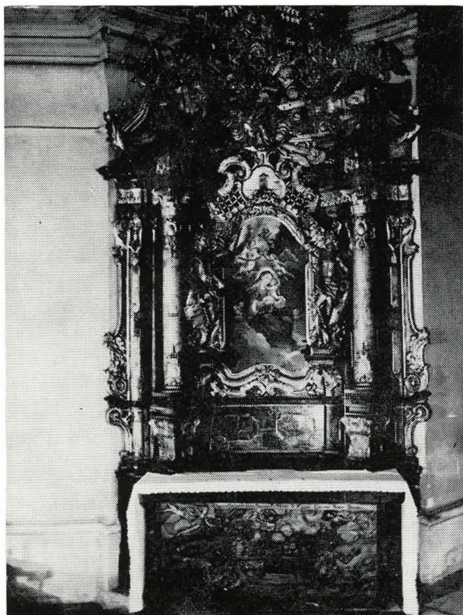
LITERATURA

1. Janko Barlè: POVIJEST ŽUPA I CRKAVA ZAGREBA, I, 1896.
2. Rudolf Horvat i prof. arh. B. Bauer: SV. KSAVER U ZAGREBU (»Hrvatska žena« 1925.)
3. Đuro Szabo: UMJETNOST U LADANJSKIM CRKVAMA. (Zagreb 1930.)
4. Đuro Szabo: STARI ZAGREB, 1936.
5. Lelja Dobronić: PERIFERIJA ZAGREBA u XIX st. (»Iz starog Zagreba« II. 1960.)
6. Turistički vodiči Zagreba.

Nacrti su iz župe Sv. Ksavera i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.

UMJETNIČKI INVENTAR CRKVE I SAMOSTANA SV. FRANJE KSAVERSKOG

Crkva sv. Franje Ksaverskog često je mijenjala svoju umjetničku opremu, što je posljedica mijenjanja njezina statusa. Mnogih vrijednih starih predmeta koje nalazimo u popisima 18. i 19. stoljeća danas u njoj više nema, ali su zato s raznih strana i na razne načine nadošli drugi, jednako stari i jednako vrijedni. Budući da je nakon ukinuća Isusovačkog reda (1773. god.) crkva bila napuštena i često mijenjala upravitelje, brojni pokretni liturgijski predmeti su iščezli. Kada je god. 1925. predana u posjed trećoredaca opskrbljena je brojnim novim inventarom donesenim uglavnom iz njihovih samostana u Dalmaciji. Kada je pak 1929. u taj samostan preneseno sjedište provincijalata istih redovnika, prenesena je ovamo izuzetno bogata arhivska građa koja se do tada čuvala u arhivu provincije u Zadru i još u nekim samostanima na Kvarneru i sjevernoj Dalmaciji.

Oltar sv. Alojzija

Oltar sv. Alojzija — detalj atike

Od originalnog inventara crkve sačuvao nam se na mjestu do danas samo onaj nepokretni — oltari i klupe.

Oltari u crkvi plod su zrelog baroka iz sredine 18. stoljeća. Izradili su ih za sada anonimni austrijski majstori, no ne bi se moglo reći da su i bezlični. U njima je besprijekorno sadržan sav skulptorski rječnik srednjoevropskog baroka: pokrenutost, nemir, borba mase s prostorom, prodor tijela u prostor, lebdenje u zraku s čvrstim osloncem, zaustavljeni pokret, smirena nervoza, prkos pripadnosti, ovisnosti i gravitaciji, ali ipak s čvrstim osloncem na nevid-

ljiva uporišta. U tom su pogledu možda na većoj umjetničkoj razini pobočni, drveni, oltari nego li sam glavni oltar, koji pak prednjači monumentalnošću. Na glavnom oltaru snažniji izražaj imaju kipovi sv. Josipa i sv. Joakima nego li ostale figure i arhitektonski ukras.

Slike uljem na platnu na retablima pobočnih oltara, Bogorodica s Djetetom i sv. Alojzije, zrela su ostvarenja bečke škole sredine 18. stoljeća.

Slike na glavnom oltaru mijenjale su se tri puta. Najprije je (1757.) u njegov retabl ukomponirana »čudotvorna« slika sv. Franje Ksaverskog iz 1773. prenesena iz stare crkve, dok je u atici oltara bila slika sv. Margarete. Sredinom 19. stoljeća te su slike odstranjene, a na njihovo mjesto došle su nove,

Sv. Alojzije — detalj s oltara

Sv. Josip

Sv. Joakim

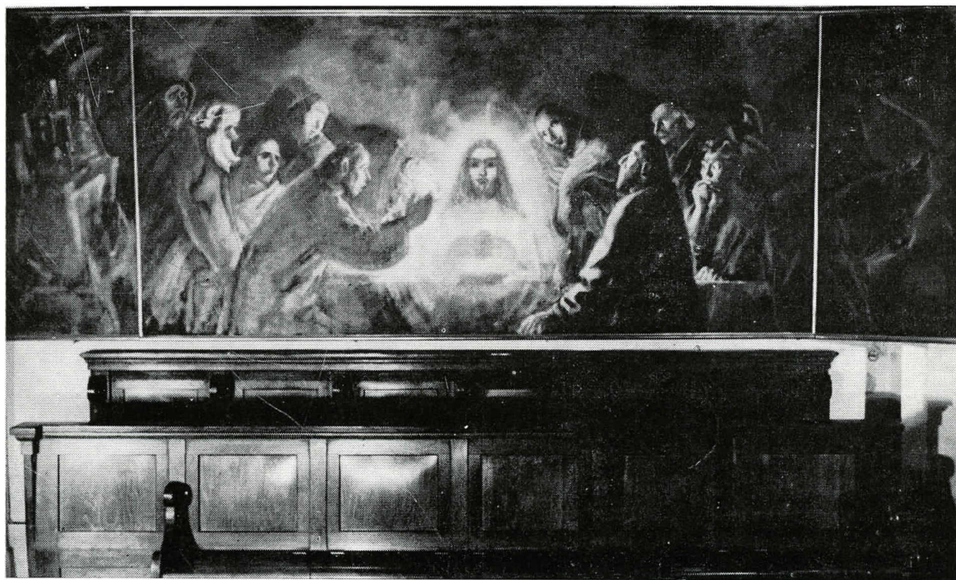
Sv. Barbara

Sv. Katarina

Detalji oltara u svetištu

u retabl sv. Franjo Ksaverski, a u atiku sv. Lovro, radovi nepoznatog majstora »realističkog smjera«. Obje stare slike danas su izgubljene, no od slike sv. Franje sačuvao nam se jedan bakrorez iz 18. stoljeća (sada u Muzeju grada Zagreba) koji je dragocjen dokument, jer se u njegovom donjem dijelu nalazi

Zlatko Šulentić: Posljednja vcčera

Zlatko Šulentić: Govor na gori

prikaz ne samo stare crkvice nego i prostornog uređenja cijelog okoliša s Kalvarijom. Godine 1930. skinuta je slika sv. Lovre, a na njeno mjesto stavljena slika Srca Isusova (Počasne straže). Šezdesetih godina ovog stoljeća slika Zlatko Šulentić za oba mjesta nove slike, u retabl sv. Franju Ksaverskog, a u atiku Kristovu glavu. (Obje prethodne slike čuvaju se u samostanskoj zbirci.)

Kalež iz druge polovine 18. st. *Kalež iz god. 1624.*

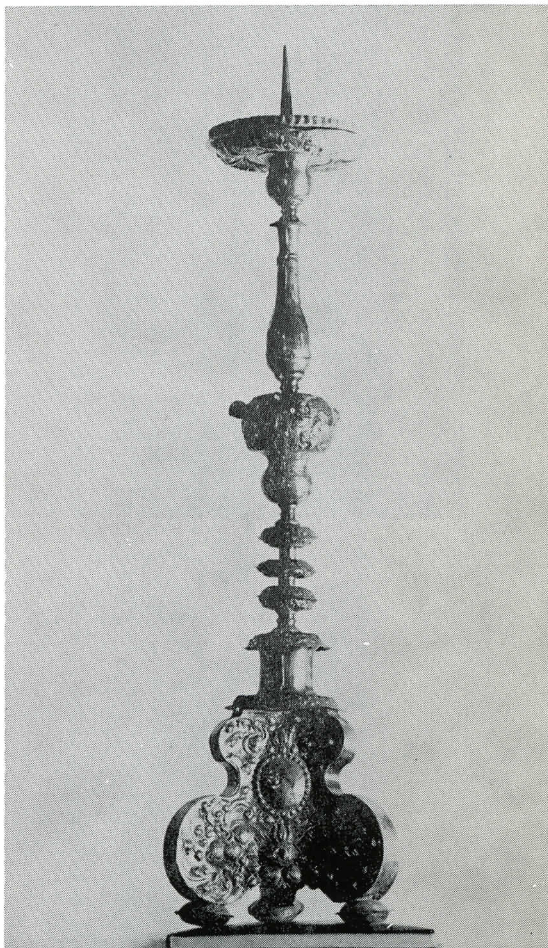
Iz samostanske zbirke

Slikar Zlatko Šulentić posebno je zadužio crkvu i samostan. Osim dvije spomenute slike na oltaru, naslikao je za crkvu još dvije slike uljem na platnu na zidovima prezbiterija, a želja mu je bila oslikati cijelu crkvu iznutra, ali ta se želja nije ostvarila. Slike su grandiozne i u formatu i kvaliteti. To su triptih »Posljednja večera«, veličine 81 + 392 + 81 × 184 cm, i dvije »Govor na gori« veličine 460 × 295 cm. U tim dvjema slikama, moglo bi se reći, sadržana je sinteza Šulentićevog slikarskog izraza — portret i pejzaž,

lice čovjeka i lice zemlje. Na triptihu »Posljednja večera« slikanom sombrozno »šulentićevski«, koje dobivaju svjetlo od središnjeg lika Krista, imamo pred sobom dvanaest portreta, fizionomijskih i psiholoških, dvanaest viđenih, zaboravljenih ili željenih lica koja su jednako irealna koliko i stvarna, jednako

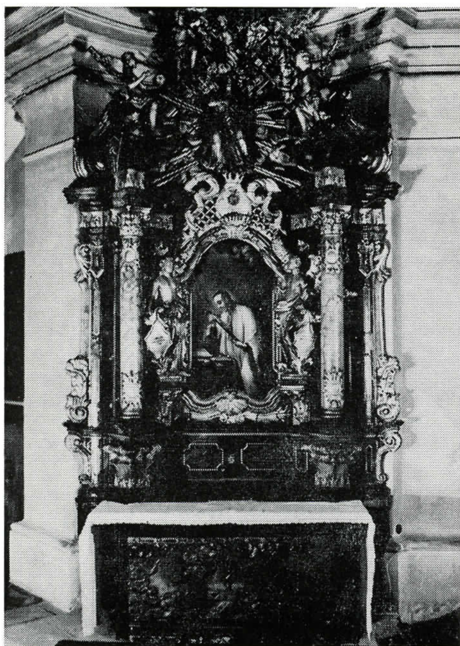
Kalež iz poč. 18. st.

Srebrni barokni svijećnjak iz sredine 18. st.

Iz samostanske zbirke

idealna koliko i konkretna, koja se čude onom što se pred njima zbiva. U tim izrazima lica, premda se nalaze u istoj situaciji, nalazimo gotovo sve ljudske emocije od zaljubljene odanosti preko oduševljenja, racionalnog prosuđivanja, zbunjenosti, zapanjenosti i ravnodušnosti do razočaranja i bijesa zbog izdaje. »Govor na gori« je pak čudesna simbioza individualnog i kolektivnog portreta, te kozmičkog i zemaljskog pejzaža. Kozmički lik Krista u »kozmosu« s jedne strane, i »portret« koze koja brsti grm se druge strane; pa opet portret mase razapete između nadnaravnosti i stvarnosti, a kraj nje portret pojedinca (autoportret).

Oltar Sv. Alojzija

Detalj s retarbla

Misnica iz samostanske zbirke

Osim ovih u crkvi, Šulentić je naslikao još nekoliko slika za samostan. Tako sliku »Sv. Franjo propovijeda pticama« (veličine 207 × 180 cm) u samostanskoj blagovaonici, kojoj je prethodilo tridesetak skica što se sve nalaze

Iz samostanske zbirke:
Barjak bratovštine B. Z. B. D. M. iz Glavotoka na otoku Krku

pohranjene u samostanskoj zbirci, pa »Emaus« (vel. 233 × 157 cm), također u samostanskoj blagovaonici, zatim nekoliko slika po samostanskim sobama (»Sv. Josip«, »Ksaverski motiv«, »Mirogoj«), te »Sv. Jakov« za kapelu na Sljemenu.

U samostanskoj zbirci nalaze se brojni liturgijski predmeti (kaleži, ciboriji, pokaznice, monstranca, kadionice, viseća svjetiljka, posudice za Sveta ulja i drugo), uglavnom od pozlaćena srebra visoke zanatske i umjetničke vrijednosti, nastavi u raznim krajevima Evrope: Hrvatskoj, Italiji, Austriji i Ba-

Detalj Oplakivanja Krista

varskoj, i u raznim vremenima, od 16. do 19. stoljeća. Liturgijsko posuđe tilijanske provenijencije doneseno je ovamo iz trećoredskih samostana Dalmacije i Kvarnera, a ono sjeverne provenijencije prikupljeno je na razne druge načine.

Među liturgijskim predmetima treba posebno istaći kalež i kadionicu iz 1624, dar biskupa Šimuna Erdödyja, jedan srebrni venecijanski kalež s figurativnom dekoracijom iz sredine 18. stoljeća, jedan drugi kalež također iz sredine 18. stoljeća, možda rad domaćeg majstora, te četiri srebrna svijećnjaka talijanske provenijencije iz sredine 18. stoljeća.

U zbirci se nalaze i tri planite (sl. 68.) iz sredine i kraja 18. stoljeća, od kojih je jedna talijanski rad, dok su dvije druge nastale negdje u sjevernoj Hrvatskoj ili susjednim zemljama.

Oplakivanje Krista od Andrea del Sarta — kopija iz 19. st.

Od slika koje se nalaze u zbirci posebnu pažnju zaslužuje barjak Bratovštine Bezgrešnog začeća na Glavotoku (otok Krk) oslikan na svili na obje strane s istim motivom: u gornjem dijelu Bogorodica s djetetom, a u donjem sv. Jerolim i sv. Franjo Asiški. Rad je nepoznatog venecijanskog majstora iz prve polovine 18. stoljeća.

Tu se nalazi i veoma vješta kopija iz 19. stoljeća slike »Oplakivanje Krista« od Andrea del Sarta (1525. god.), original koje se nalazi u Beču (sl. 69. i 70.), te još nekoliko slika i drvenih skulptura s kraja 18. i 19. stoljeća osrednje umjetničke vrijednosti.

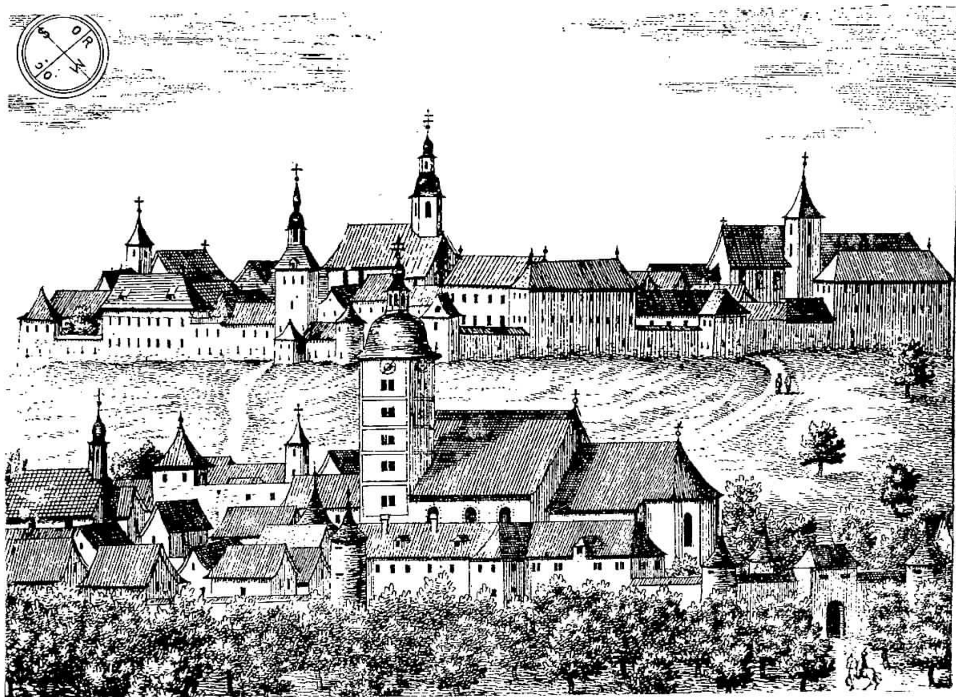
A. B.

SADRŽAJ

Likovni prilozi

KULTURNI I PRIRODNI SPOMENICI HRVATSKE

19

CRKVA I SAMOSTAN SVETOG FRANJE KSAVERSKOG U ZAGREBU

Urednik:
STJEPAN DRAGANIĆ

Za izdavača:
Dr ĐURĐICA CVITANOVIĆ

Meter:
ALOJZ KRUŠELJ

Izdavač:
»KAJKAVSKO SPRAVIŠČE«
DRUŠTVO ZA ŠIRENJE I UNAPREĐIVANJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Zagreb

Cijena 30 dinara

Tisak: IBG — Tiskara »Zagreb«, Zagreb, Preradovićeva 21